

MAFTUNA MAMARASULOVA,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
3-bosqich tayanch doktoranti

OT SO‘Z TURKUMIGA OID LEKSEMALARDA HAJM-O‘LCHOVNING FONOSEMANTIK IFODASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi hajm ma’nosini ifoda etuvchi ot so‘z turkumiga oid leksemalar orqali o‘zbek tilidagi unli tovushlarning hajm-o‘lchov ma’nosiga aloqadorlik xususiyati tahlil etiladi. Ot so‘z turkumidagi hajm ma’nosini ifodalovchi leksemalarning aksariyati katta va kichik so‘zlari kabi biri qo‘llanganda ikkinchi jufti ongda faollashadi. Bunday holatlarda ma’noning fonetik differentsiatsiyasi aniq ko‘rinadi. Shu bois bunday so‘zlar ko‘pincha nutqda yonma-yon qo‘llaniladi va nutq ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu tahlil jarayoni bevosita jahon tilshunosligida fonosemantika sohasida asoslangan nazariyalarga tayanildi.

Kalit so‘zlar: fonosemantika, unli tovush, hajm-o‘lchov, tovush ramziyligi.

Annotation: This article analyzes the relationship of vowels in the Uzbek language to the meaning of volume and measurement through lexemes belonging to the noun word class expressing the meaning of volume in the Uzbek language. Most of the lexemes expressing the meaning of volume in the noun word class, such as the words big and small, when one of them is used, the second pair is activated in the mind. In such cases, the phonetic differentiation of meaning is clearly visible. Therefore, such words are often used side by side in speech and serve to increase the effectiveness of speech. This analysis process was directly based on theories based in the field of phonosemantics in world linguistics.

Key words: phonosemantics, vowel sound, volume, sound symbolism, size sound symbolism.

Kirish. Tashqi dunyo obyektlarini nomlash jarayonida ularning hajm ko‘rsatkichi muhim ahamiyat kasb etadi. “Hajm” kategoriyasi insonning vizual sezgisiga bevosita ta’sir qiluvchi, predmetning bo‘y, en va balandlik jihatdan katta-kichikligi, fazoda egallab turgan o‘rni, umuman, narsaning ko‘p-ozlik darajasini ko‘rsatuvchi belgilar sifatida namoyon bo‘ladi. (O‘TIL, IV, 2022: 477) Ma’lumki, hajm ko‘rsatkichlari nisbiy bo‘lib, odatda, qiyosiy o‘lchov asosida baholanadi. Shu bois hajmni ifodalovchi leksemalar barcha tillarda ikki asosiy ma’noni ifodalash uchun qo‘llaniladi va ularni birini eslaganda ikkinchisi ongda faollashadi. Xususan, hajmning asosiy va neytral ko‘rsatkichi sifatida o‘zbek tilida **katta va kichik** sifatlari faol qo‘llaniladi. Ushbu asosiy leksemaning biri qo‘llanilganda odatda ikkinchisi ongda faollashadi.

Maqsad va vazifa. Hajm ko‘rsatkichlari fonosemantikada tovush va ma’no bog‘ligini aks ettiruvchi omillardan biridir. Rus fonosemantika maktabini yaratgan olim S.V.Voronin tovush va ma’noning ramziy aloqadorligi vizual sezgi orqali qabul qilinuvchi belgilar nomlarida asosiy o‘rinni egallashini qayd etadi. Xususan, o‘lcham (katta / kichiklik); harakat belgisi – (tez / sekin, turli xil yurish turlari); masofa – (yaqin / uzoq), shakl – (yumaloq, uchli, cho‘zilgan kabi vizual) oid belgilar tovush va ma’no ramziyligini hosil qilishda muhim o‘rin egallaydi. [Воронин С. В., 1982:125]

Fonosemantikaning rivojlanish tarixiga nazar tashlasak, tovushlarning muayyan hajmiy o'lvovni ifodalashiga oid g'oyaning lingvistik nuqtayi nazardan tahlili ilk bor O.Jespersenning "I unlisining ramziy qiymati" (O.Jespersen, 1933:285) asarida o'z ifodasini topgan.

Usullar: tadqiqotda statistik, fonostatistik tahlil, qiyosiy-tipologik, leksik-tipologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Natija va mulohaza. Unli tovushlarning hajm ma'nosini ifoda etish xususiyati Azuko Shinohara va Shigeto Kavahara tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalarida yanada aniqroq ko'rsatilgan. Ushbu tadqiqotchilar fonosemantik qonuniyat turli tillar uchun umumiy ekanligini tekshirish uchun xitoy, ingliz, yapon va koreys tillarida so'zlashuvchilar o'rtasida so'rovnomma o'tkazadi. Eksperiment uchun to'rtta jarangli (b, d, g, z) va to'rtta mos jarangsiz (p, t, k, s) undosh tovushlarning hamda barcha tajriba ishtirokchilarning tillarida mavjud bo'lgan beshta unli tovushlarning (i, u, e, o, a) kombinatsiyasidan iborat bo'lgan so'zlar hosil qilingan. Natijaga ko'ra, (i) tovushi ishtirokidagi so'zlar barcha tillarda eng kichik bahoni qayd etgan bo'lsa, (a) va (o) tovushli so'zlar boshqa unilarga nisbatan "katta" baholangan (A.Shinohar, Sh.Kawahara, 2010:4-5).

Unli tovushlarning akustik jihatdan chastota kodi gipotezasiga ko'ra hajm ko'rsatkichiga ishora qilishi J.Ohala tadqiqotlarida qayd etiladi. Ushbu gipotezaga ko'ra, rezonans chastotasi rezonans bo'shliqlarning kattaligi bilan bog'liq bo'ladi. Ya'ni past chastotalar katta rezonans bo'shliqlarda hosil bo'ladi. Rezonans bo'shliq qancha qisqarsa, chastota shuncha balandlashadi. Masalan, a tovushi talaffuzida og'iz bo'shlig'i katta bo'lganligi uchun past chastota hosil qilinadi, aksincha i tovushi talaffuzida chastota baland bo'ladi. Rezonans chastotasi uning o'lchami bilan teskari bog'liq. Quyidagi ketma-ketlikda rezonans bo'shliq kichikdan kattaga qarab oshib borgan bo'lsa, chastota kodi balanddan pastga qarab tushgan: $i < e < a < u < o$ [Ohala 1994:326] Demak, chastota kodi gipotezasiga asosan i tovushi eng kichik rezonans bo'shliqda hosil bo'ladi va eng baland chastota kodini hosil qiladi. Aksincha, o tovushi eng katta rezonans bo'shliqda eng past chastota kodini hosil qiladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, unli tovushning rezonans bo'shliq va chastota kodi uzviy bog'liq holda hajm o'lvovning ramziy ifodasi hisoblanadi. Katta rezonans bo'shliqda hosil bo'lgan tovushlar katta hajmga, kichik rezonans bo'shliqda hosil bo'lgan tovushlar esa kichik hajmga ishora qiladi.

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi hajm ma'nosini ifoda etuvchi ot so'z turkumiga oid leksemalar orqali o'zbek tilidagi unli tovushlarning hajm-o'lvov ma'nosiga aloqadorlik xususiyati tahlil etiladi. Ot so'z turkumidagi hajm ma'nosini ifodalovchi leksemalarning aksariyati katta va kichik so'zlari kabi biri qo'llanganda ikkinchi jufti ongda faollashadi. Bunday holatlarda ma'noning fonetik differentsiatsiyasi aniq ko'rinadi. Shu bois bunday so'zlar ko'pincha nutqda yonma-yon qo'llaniladi va nutq ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Ana shunday juftlik hosil qiluvchi so'zlarni birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Masalan, aka – uka: so'zlari juft so'z sifatida ham qo'llaniluvchi, biri aytilganda beixtiyor ikkinchisi eslanadigan so'z hisoblanadi. Aka so'zi O'TILda¹ quyidagicha izohlanadi:

1. Bir ota-onadan tug'ilgan katta o'g'il (o'zidan kichiklariga, ukalariga nisbatan).
2. O'zidan katta er kishiga murojaatda yoki unga hurmat yuzasidan ishlatiladi (bunda yakka holda yoki nutq qaratilgan shaxsni bildiruvchi so'z bilan qo'llanadi). (O'TIL, 2022:60)

Aka leksemasining izohlaridan anglashiladiki, kattalik ma'nosi ushbu so'zining asosiy ma'no-laridan biri hisoblanadi. Uka so'zi esa O'TILda quyidagicha izohlanadi:

1. Bir ota-ona o'g'illaridan kichigi (katta yoshdagi farzandlarga nisbatan).
2. Umuman, farzandlarning kichigi, kichiklari (kattasiga nisbatan).
3. O'zidan yosh er kishiga murojaatni bildiradi. [O'TIL, 2022:275]

Uka so'zi ma'nolarida kichiklik ma'nosining ustuvorlik qilayotganini kuzatishimiz mumkin. Aka so'zida asosan yoshga nisbatan kattalik, ulug'lik semasi mavjud bo'lsa,

¹ "O'zbek tilining izohli lug'ati" qisqartma shakli.

uka soʻzida yoshga nisbatan kichiklik maʼnosi mavjud. Ushbu soʻzlarning tovush tarkibi va boʻgʻin tuzilishi jihatdan ikki soʻz deyarli bir xil tarkibga ega boʻlib, faqat a va u tovushlari orqali farqlanmoqda. Aka soʻzi fonosemantik nuqtayi nazardan izoh talab etmaydi, unlilar tarkibi aynan kattalik maʼnosini ifodalovchi unlilardan iborat. Uka soʻzining tovush tarkibi biroz izoh va mulohazatalab. Chunki u va a tovushlari ham kattalik maʼnosini ifodalovchi tovushlar sifatida tadqiqotlarda qayd etilgan. [Johnson Ronald, 1967:510] Ammo bu soʻzni fonosemantik qonuniyatga boʻysunmaydigan soʻzlar qatoriga qoʻshish mumkin emas. Bizning fikrimizcha, ushbu juftlik unli tovushlarning tilning vertikal holatiga koʻra farqlanmoqda. Ushbu soʻzlar juftligida a tovushining kenglik xususiyati va u tovushining torlik xususiyati nuqtayi nazaridan kattalik va kichiklik maʼnosini ifoda etmoqda. Aynan shunday holat Hasan-Husan, Fotima-Zuhra juftliklarida ham uchraydi.

Aka, uka soʻzining eski turkiy tilda ogʻa va ini shakli ham mavjud. Ushbu soʻzlarni Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida ham koʻrish mumkin: “Turklar oʻgʻilning kattasini – “ogʻa”, va kichigini – “ini” deyilar”. [A.Navoiy, Muhokamat ul-lugʻatayn, 2014:23] Mazkur kattalik va kichiklik jihatidan farqlanuvchi soʻzlar fonosemantikasida ham yuqoridagi nazariyaning tasdigʻini koʻrish mumkin. Yaʼni ogʻa soʻzi tarkibidagi unlilarning ikkisi ham (o, a) keng unli boʻlib, kattalik maʼnosiga ishora qilmoqda, ini soʻzining ikki boʻgʻinida ham tor i unlisi ishtirok etganligini koʻrishimiz mumkin. Shuningdek, opa-singil juftligi ham aka-uka kabi doimiy yonma-yon qoʻllanuvchi juftlik sanaladi. Xususan, opa soʻzining lugʻaviy maʼnolari ichida kattalik singil soʻzi maʼnolari ichida esa kichiklik maʼnosini ustunlik qilishini koʻrishimiz mumkin. Ushbu soʻzlarning fonetik tarkibi semantik tarkibiga mutanosib ekanligini kuzatish mumkin. Yaʼni opa keng unlilar hisoblangan a va o tovushlari ishtirokidan, singil soʻzi esa kichik maʼnosining asosiy koʻrsatkichi lablanmagan tor i unlisi ishtirokidan hosil qilingan.

Chol – yigit hamda momo/kampir – qiz soʻz juftliklarida ham yosh nuqtayi nazaridan kattalik va kichiklik maʼnolari aks etadi. Ushbu maʼnolarni ifodalashda unli tovushlar mutanosibligi sezilib turibdi. Yuqoridagi aka-uka, ogʻa-ini, opa-singil juftliklarida ham katta va kichiklik maʼnolari aks etgan edi. Demak, bundan kelib chiqadiki, qarindoshlik leksemalaridagi unli tovushlar asosan yoshga oid katta-kichiklik maʼnosini ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu xulosaga tayanib aytish mumkinki, ota-ona soʻzlaridagi unlilar ham yoshga nisbatan kattalik, ulugʻlik maʼnolarini ifoda etadi. Shuningdek, shevalarda faol qoʻllaniluvchi chaqaloq maʼnosidagi “ninni”, “jijji” soʻzlari tarkibidagi i tovushi yoshga nisbatan kichiklik maʼnolarini ifodalashga qaratilgan.

Ot soʻz turkumida kattalik va kichiklik belgisi yorqin aks ettiruvchi yana bir qancha soʻzlar mavjud. Xususan, geografik joy nomlarini bildiruvchi **daryo – jilgʻa; ummon-irmoq; togʻ – qir** juftliklarida ham fonosemantik mutanosiblikni qayd etish mumkin. Negaki, daryo va togʻ soʻzlari ham kattalik maʼnosini ifodalovchi keng unlilardan tarkib topgan boʻlsa, aynan hajm jihatdan daryo va togʻdan kichik hisoblangan jilgʻa va qir leksemalari i tovushining ishtirokidan hosil boʻlgan. Ushbu soʻzlar juftligi ham, odatda, nutqda birgalikda qoʻllaniladi.

Men jilgʻaman, daryo boʻlib toʻlgim keladi.

Ona yurtim, senga oʻgʻlon boʻlgim keladi. (E. Vohidov. Muhabbatnoma).

Ushbu sheʼriy parchada jilgʻa soʻzi orqali kuch-quvvat, imkoniyat, yosh jihatidan kichiklik maʼnosi ifodalangan boʻlib, daryo soʻzi orqali aynan shuning aksi – kuch-quvvatning, imkoniyatning koʻpligi, kengligiga urgʻu berilgan.

Kattalik-kichiklik juftliklari sirasiga **botmon – chimdim** soʻzlarini ham kiritish oʻrinlidir. Garchi ushbu juftlik doimiy hamroh boʻlib kelmasa-da, aniq miqdoriy oʻlchamga asoslangan vazn oʻlchov birliklari sanaladi. Botmon soʻzi fonosemantik nuqtayi nazardan keng unlilar ishtirokidan hosil qilingan boʻlsa, chimdim soʻzi tor i unlisi ishtirokidan hosil boʻlgan. Botmon soʻzi OʻTILda quyidagicha izohlanadi:

1. O'rta Osiyo, shuningdek, O'zbekistonning turli yerlarida turli mezonga, salmoqqa ega bo'lgan (ikki puddan o'n bir pudgacha) og'irlik o'lchov birligi. Chumchuq semirgani bilan botmon bo'lmas. (Maqol)

2. Taxminan bir gektarga teng sath o'lchov birligi. *Mavlon akaning meros mahriga tushgan ikki botmon yeri bor.* (H.G'ulom. *Mash'al*) [O'TIL, 2022:329]

Demak, botmon so'zi miqdoran katta og'irlik va yer o'lchov birligi bo'lgan. Hozirda faqat katta vaznga ega, og'ir ma'nolarini ifodalash uchun foydalaniladi. Chimdim leksemasi esa juda kam miqdorni, arziyas hajmni ifodalash uchun foydalaniladi. Xususan, bir chimdim tuz, bir chimdim choy kabi ifodalarda faol qo'llaniladi.

Ot so'z turkumiga oid hajm ifodalovchi so'zlar qatorida juftiga ega bo'lmagan kattalik va kichiklik ma'nosini ifodalovchi so'zlar ham mavjud. Shunday so'zlardan kattalik ma'nosini ifodalovchi bosqon so'zi kattalik va vaznga nisbatan og'ir predmet hisoblanadi. Bunday so'zlardan biri chittak degan qush nomi bo'lib, uning shevalarda "jinqarcha" degan shakli ham mavjud. Ik-kala variant ham kichiklik va chaqqonlik ma'nosini ifodalash uchun nutqimizda faol qo'llaniladi.

Chittak (jinqarcha, sinchalak) – Kichkina, chaqqon, sayroqi qush. *Men osmonni tutib turgan chittak – akang qarag'ay!* (Gazetadan)

Ushbu qushning rus va ingliz tilidagi nomida ham i tovushining ishtirok etganini ko'rishimiz mumkin. **Chittak** – rus. *Сунуца* – ing. *Titmouse/tomtit*

Hajm ko'rsatkichi ma'nosini ifodalovchi ot asosli -dek(day), -li -cha qo'shimchalari orqali yasalgan hajmning, miqdorning me'yordan ortiqligini va ozligini ifoda etuvchi leksemalar ham mavjud. Qayd etib o'tish lozimki, ushbu o'rinda hajm ma'nosi so'z asosidagi narsa-predmetga bevosita bog'liq holda hosil qilingan. Qo'shimcha qo'shish orqali hosil qilingan kattalik ma'nosini ifodalovchi so'zlar guruhini *haybatli, salobatli, salmoqli, hayhotday, qamrovli, qudratli, zalvorli* kabi leksemalar tashkil etadi. Ushbu so'zlardan *haybatli, salobatli, qudratli* leksemalari asosan insonning kuch-quvvati, jismoniy imkoniyati me'yordan ortiq, ko'p ekanligini ko'rsatuvchi sifatlar sanaladi. *Salmoqli, qamrovli, zalvorli* so'zlari esa aniq miqdorlar bilan o'lchanadigan hajm ko'rsatkichining ortiqligini, og'irlikni ifodalaydi. Hayhotday leksemasi kattalikning me'yordan ortiqligini ifodalash uchun narsa-predmetlarga nisbatan qo'llaniladi. Fonetik tarkibi tahlil etilganda ushbu so'zlar asosining barcha bo'g'inlari keng unli a, o tovushlaridan tarkib topgan.

Kichiklik ma'nosini ifodalovchi qo'shimcha orqali hosil qilingan leksemalar sifatida *zig'ir(-cha)dek, chigitdek, jindek, qildek, jimjiloqdek, tirnoqcha* kabilarni qayd etish mumkin. Ushbu so'zlar tarkibida ham tor i unlisining ishtiroki aynan kichiklik semasiga ishora qiladi, deb o'ylaymiz.

Zig'ir(cha)dek – 1. Juda oz, ozgina, jindek; 2. Juda kichkina, zig'ir urug'icha. Asli "zig'ir donicha" ma'nosini anglatgan bu so'z ma'no taraqqiyoti natijasida "juda kichik" ma'nosini anglata boshlagan. So'zlashuv nutqida bu so'z zing'ircha tarzida ham talaffuz qilinadi. *Rangida zig'ircha qon yo'q* (M. Ismoiliy "Farg'onada t.o.") [O'TIL, 2022:864]

Chigitdek – chigit paxta urug'i bo'lib, chigitdek ifodasi hajmiy ko'rsatkichi juda kichik degan ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladi.

Baxtliman deyishga sig'maydi haddim

Chigitdek baxtimni ko'rolmaslar bor.

Gohida qoqilsam, egilsa qaddim,

Yo'llaringa soya solgan kaslar bor.

Jindek – bir oz, ozgina, qittak. *Olimjon Boychiborga yana jindek beda tashlab, asta Oyqiz yoniga keldi.* (Sh. Rashidov. "G'oliblar"). Jindek so'zi asosan ahamiyatsiz darajada oz miqdor ma'nosida nutqimizda faol qo'llaniladi.

Xulosa. Hajm ko'rsatkichini ifoda etuvchi ot so'z turkumiga oid so'zlar tahliliga asoslanib aytish mumkinki, tilshunoslikda lablangan unlilar va keng unlilar katta (*u, o, a*) hajmga ishora qilishi va tor unlilar esa kichik hajmga ishora qilishi qayd etilsa-da, o'zbek tilida katta hajmni ifodalovchi ot so'z turkumiga oid leksemalar *a* va *o* tovushlari ishtirokiga, kichik hajmni ifodalovchi leksemalar esa *i* va *u* unlisi ishtirokiga asoslanishi qayd etildi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek tilidagi kichik hajmni ifodalovchi ot leksemalarda hajm belgisi tilning vertikal harakatiga tayanadi, ya'ni kichik hajm tor unlilar (*i, u*) bilan ifodalansa, katta hajm keng unlilar (*a, o*) bilan ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A.Shinohar, Sh.Kawahara. *A Cross-linguistic Study of Sound Symbolism: The Images of Size*. Berkeley Linguistics Society. 2010-08-24.
- Hakimova M. Leveling lexical abstraction in Uzbek Language. *Anglisticum Journal*. May, 2019. – P. 36-42. <https://www.anglisticum.org.mk/index.php/IJLLIS/article/view/1918>
2. Jespersen, O. Symbolic value of the vowel I / In O. *Linguistica: Selected papers in English, French and German*. Copenhagen: Levin and Munksgaard. 1933. – P. 283-303.
3. Jespersen, Otto. *Language: its nature and development*. New York: Henry Holt and Company, 1922.
4. Ohala, J. J. "The frequency codes underlies the sound symbolic use of voice pitch," In L. Hinton, J. Nichols, & J. J. Ohala (eds.), *Sound symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press. 1994. – P. 325-347.
5. Shinohara, K., & Kawahara, S. (2010). *A cross-linguistic study of sound symbolism: The images of size*. *Proceedings of the 36th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. doi:10.3765/bls.v36i1.3926
- Sidhu, David M., Gabriella Vigliocco & Penny M. Pexman. 2020. Effects of iconicity in lexical decision. *Language and Cognition* 12(1). 164–181. DOI: <https://doi.org/10.1017/langcog.2019.36>
- Winter, Bodo and Marcus Perlman. 2021. Size sound symbolism in the English lexicon. *Glossa: a journal of general linguistics* 6(1): 79. 1–13. DOI: <https://doi.org/10.5334/gigl.1646>
- O'zbek tilining izohli lug'ati. 2022. 6 jildlik. – Toshkent.
6. Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1982. – 243 с.
7. Гафуров Б. З. Отнинг сегмент фоностилистикаси тавсифининг қиёсий-чоғиштирма ўрганилиши(рус, ўзбек, инглиз тиллари материаллари асосида). Филол...фан.б.фалс.док. (PhD) диссертацияси автореферати. Бухоро, 2020.

